

КОРОТКІ СПОМИНИ ТИТА РЕВАКОВИЧА ПРО ФЕДОРА ЗАРЕВИЧА

Стаття присвячена постаті Федора Заревича, зачинателя українського літературно-мистецького руху, нової української галицької літератури, засновника української періодики в Галичині. Спогади Тита Реваковича про Федора Заревича не можна назвати мемуарами. Вони є радше короткими згадками, штриховими замальовками з пам'яті.

Спогади Реваковича є важливим джерелом як до біографії Федора Заревича, так і до історії суспільно-політичної думки ХІХ століття.

Ключові слова: Галичина літературно-мистецький рух, українська галицька література, Федір Заревич, Тит Ревакович, спогади

Ihor NABYTOVYCH

Professor

of the Marie Curie-Skłodowska University
(Lublin, Republic of Poland)

BRIEF MEMORIES OF TYT REVAKOYCH ABOUT FEDIR ZAREVYCH

The article is devoted to the figure of Fedir Zarevych, the initiator of the Ukrainian literary and artistic movement, the new Ukrainian Galician literature, the founder of Ukrainian periodicals in Galicia. Tyt Revakoych's memoirs about Fedir Zarevych cannot be called memoirs. They are rather short mentions, stroke sketches from memory.

Revakoych's memoirs are an important source for both the biography of Fedir Zarevych and the history of social and political thought of the 19th century.

Key words: Galicia, literary and artistic movement, Ukrainian galician literature, Fedir Zarevych, Tyt Revakoych, memories

Постать Федора Заревича (1835–1879), одного з зачинателів українського літературно-мистецького руху, нової української галицької літератури, засновника української періодики в Галичині в українському культурно-науковому дискурсі майже забута.

Спогади Тита Реваковича про Федора Заревича не можна назвати мемуарами. Вони є радше короткими згадками, штриховими замальовками з пам'яті постаті одного з його земляків і сучасників.

Тит Ревакович народився у священничій родині в Старому Кропивнику на Дрогобиччині. Випускник правничого факультету Львівського університету, він став суддею та відомим адвокатом, а водночас – помітною постаттю у політичному житті Галичини від 1860-х років – до Великої війни.

Тит Ревакович (як і Федір Заревич) був серед членів-засновників товариства «Просвіта». Він став її правничим радником; був членом товариств «Руська Бесіда», «Руська громада» і багатьох інших руських / українських організацій Галичини та Буковини.

У листі до Тита Заячківського, написаному з Підбужа у грудні 1894 року Тит Ревакович сформулював міні-програму діяльності української галицької інтелігенції: «Як би то ми мали ключ до серця і до голови нашого народу, якби ми його освідомили, поучили о его правах і обов'язках, піднесли го материяльно, то тоди не становили би ми 3 мільйони нулів, але ми би потрафили

виробити собі повагу у поляків = ряду; а позаяк ми то не можем зробити, то мусимо на ласку поляків = ряду ждати» [2, с. 239]. Під рядом тут розуміється договір між русинами / українцями Галичини, який би врегулював українські відносини між двома модерними націями, які на той час формувалися в Галичині.

Скількина, де батько Реваковича довгий час був парохом (у Волосянці), об'єднала його дружбою із молодію генерацією народовців – малярем Корнилом Устияновичем (сином поета Миколи Устияновича) та Федором Заревичем. Відлунням цієї приязні є цитування в недаваному листі (1869/1870 рік) К. Устияновича до Т. Реваковича слова їх спільного приятеля: «...Марно никне мій талант, марно напружую безсильні сили [...]. Жаль, брате мій, жаль на людей, на себе, бо я не собі то хотів слави, не собі, мій друже; я хотів для всіх вас, для Руси [...]. Дні поплили золотої весни, без цвіту минулось – так плоду не ждати мені і треба з тов гадков мені поєднатися, що мені до смерти бути богомазом у наймах попів. Добре мені бувало каже Заревич – “куди свини до коня: уха клапатенькі, і ноги коротенькі, і шерсти не такі”» [2, с. 557]. Ревакович у своїх споминах подає важливу мікродеталь про вживання української мови в повсякденному житті родин греко-католицьких священників. Він визнає, що «я – хоч з дідів-прадівів Русин – говорив змалку лише по-польськи», а до часу виходу «Вечерниць» не вмів «добре мовити по-руськи».

Подібно ж про вживання української мови у своїх родинних традиціях напишуть у своїх спогадах маляр Корнило Устиянович та адвокат Степан Шухевич. Деякі з листів Реваковича є певним доповненням до споминів про Заревича. У листі від 12 березня 1917 року до Володимира Гнатюка Тит Ревакович повертався до історії видання газети «Русь»: «Коли редакція “Слова” видала в серпні 1866 року маніфест» до українців у Галичині під заголовком “Ми – Русські” і коли відкрито призналася до єдності з Москвою, тоді, мабуть, в Відні наказали намісникові Ґолуховському, щоби постарався о політичний український орган. Ґолуховський поручив видаванє такого органу під назвою “Русь” моїм добрим знакомим Федорови Заревичеви і Косцьови Горбалеви. Вони взяли собі до помочи Александра Могильницького, сина Антона (поета) і, відай, зразу Володимира Стебельського. Ґолуховський жадав, щоби “Русь” ведено в “польськім” дусі. Але Ф. Заревич, К. Горбаль, Александер Могильницький були занадто добрими українськими патріотами, щоби се вдіяли. Вони вели політику в “Руси” так, як добро українського народу вимагало. Так з тої причини, як і коли над то, і сконфісковано “Русь”, перестав уряд, а властиве в его імени Ґолуховський, “Русь” субвенціонувати, і тоді “Русь” упала, тим більше, що навіть народовці, на жаль, її не поперли, а редактори безсребренники були» [2, с. 239]. Мікродеталі цих спогадів є свідчен-

ням певної революції в суспільних уявленнях Галичини, уводять у простір тодішніх ідеологічних, національних нуртувань. Федір Заревич своїми «Вечерницями» вплинув на цілу ґенерацію української інтеліґенції (яких називали «вечерничниками») 1860-х років. Вони шукали “народовецьких” шляхів для поступу українського галицької спільноти. У 1860-х роках у священицьких родинах у Галичині проявлявся поділ на дві ґенерації, на два ідеологічні табори в українському середовищі: «твердих», «старорусинів», ідеї яких втіляться у москвофільство, та народовців. При цьому не слід забувати, що йшлося не просто про протистояння між батьками та дітьми, бо в обох таборах були представники різних поколінь. Старший табір, який формувався, зокрема, під впливом «Слова» Богдана Дідицького, і “вважав себе «історичною, твердою руссю», і молоде покоління народовців, прозиваних згідно “Вечерниками” і “Метниками”, зводили не раз суперечки про “букви й правопись”, а в дійсности – про наш літературний і національний розвиток на основі живої мови й національної окремішности й самостійности» [1, с. 77]. Про таке роз’єднання на табори Ревакович натякає й у своїх спогадах. Воно був однією з причин незгод між Федором Заревичем та чоловіком його рідної сестри Марії, отцем Стефаном Михалевичем. Письменник Олександр Кониський оповідав у листі з кінця липня 1887 року до Тита Реваковича про цьо-

го пароха-москвофіла: під час мандрівки Карпатами, у Славську, писав Кониський, я «був у Михайловича (отця Стефана Михалевича. – І. Н.), він казав мені показати йому паспорт и спитався, чи не шпiон ви [росiйський. – І. Н.]? А тодi вже розпечатав Ваш лист. Великий оригiнал. Таких я ще не бачив». Ревакович у коментарi до цього листа додає: «Сусiд мого батька», «парох у Славську, був завзятий кацап (себто твердий москвофiл. – І. Н.), i оригiнал» [2, с. 557]. Донька рiдного брата Федора Заревича – отця Миколи, пароха на Станиславiвщинi, Емiлiя, стане дружиною професора Степана Смаль-Стоцького, буде провiдною постаттю українського жiночого руху на Буковинi.

Звичайно ж, споминки Реваковича про Заревича є хоч невеликим, але важливим прикладом мемуарної лiтератури, яка зберегла дух тiєї епохи.

1. Барвiнський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. Нью-Йорк-Київ, 2004.

2. Сокил В. Епiстолярiй Тита Реваковича. Львiв: Інститут народознавства Нацiональної Академiї Наук України, 2019.

Усi посторiнковi примiтки i пояснення в тексті в квадратних дужках зробленi автором публiкацiї. Примiтки в кiнцi тексту належать Титовi Реваковичу.

Публiкацiю Реваковичевих спогадiв пiдготовлено за виданням:

Ревакович Тит. *До iсторiї українсько-руського письменства. Споминки про Федора Заревича. «Правда» 1889. Том II. с. 281-287.*

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

СПОМИНКИ ПРО ФЕДОРА ЗАРЕВИЧА

Федiр Заревич родився р. 1835 в Славську, в Скiльській верховнi, де его отець Иван¹ був священником.

1854 року вигнали Федора з 8 кляси Самбiрської гiмназiї враз з другими гiмназiястами за якусь – як він менi мовив – дурницю, в котрiй тодiшній намісник Голуховський² видiв небезпечний бунт руський*.

Покiйний Ф. З. оповiдав менi, що те, що его вигнано зi школи, так розлютило его вiтця, що не хотiв его бiльше до шкіл посилати.

Ф. З. не [за]кiнчив вже студiй; він спершу дiюрунував³ кiлька лiт при судi повітовiм в Долині, а потiм практикував пару лiт при лiсництвi в Долинських сторонах. То тривало аж до року 1862, коли его молода громада львiвська покликала на редактора лiтературної газети «Вечерницi»⁴.

¹ Иван Заревич (1808–1891) – священник Української греко-католицької Церкви, організатор українського громадсько-національного життя у Галичині. Був парохом, окрім Славська, у Церквiнiй i Спасi (Долинський повіт), з 1858 i до смертi – у Княздворi (Коломийський повіт).

² Аґенор Ромуальд Онуфрiй граф Голуховський (1812–1875) – польський аристократ (народився i похований у Скалі Подiльській), випускник Львiвського унiверситету. Один iз найвпливовiших полiтиків 3-ї чвертi ХІХ ст. у Галичинi. Багатолiтній намісник Галичини (1849–1859, 1866–1868, 1871–1875), мiнiстр внутрiшнiх справ Австрiї (1860).

³ Себто виконував функцiї дрiбного посадовця в судi.

⁴ «Вечерницѣ» – український лiтературний журнал. Виходив у Львовi вiд лютого 1862 до червня 1863 року.

Видаваннем «Вечерниць» поклав Ф. З. враз з громадкою, що коло «Вечерниць» працювала, велику заслугу для літературного розвитку рідного нашого слова в Галичині і для освідомлення національного межі молодежу. Я сам тямлю, що коли читав «Вечерниці» – а власне в них якусь повість Федора Заревича (він писав під псевдонімом Юрко Ворона), – я дивувався красі руської мови; для зрозуміння мушу тут додати, що я, хоч з дідів-прадідів русин, говорив змалку лише по-польськи і ще не вмів в часі виходу «Вечерниць» добре мовити по-руськи.

«Вечерниці» мали ще і ту заслугу, що вони перші мали відвагу виступити проти тодішніх поваг⁵ в нашій молоденькій літературі, а то проти професора Якова Головацького і редактора «Слова» Богдана Дідицького⁶, перед котрими вся Русь Галицька клонилася.

Оба ті літерати стали зараз від початку 1850[-х] років, здається, під впливом професора московського університету Михаїла Погодіна, ширити гадки, що бесіда руська – є то попсований діалект бесіди російської і зачали нашу руську бесіду красну та звучну ломати й калічити на лад ніби російський, з чого вийшло те «русько-польсько-церковно-російське язичіє», котрим вся партія

давнійшого «Слова» а нинішньої «Червоної Руси» пише. Тоді, коли «Вечерниці» зачали виходити, панувало то «язичіє» в Галичині неоспоримо, і кожний добрий патріот руський старався, щоби якнайбільше так в письмі, як [і] в бесіді руській, усував вираження чисто руські, але загально зрозумілі, а замість того, щоби уживав слова, як напр.: господин (пан), изобрѣсти (винайти), когда (коли), ибо (бо), солнце (сонце), дом (дім) і т. п.

Кожний з нас тодішних студентів у висших клясах гімназії, виробляючи задане руське, думав по-німецьки, бо ми всего вчилися по-німецьки, і ті думки німецькі перекладав живцем, не вмючи добре по-руськи говорити, у слова, взяті із німецько-російського словаря Шміда, так, що в самій речі в кожному нашім руськім заданю вийшло невидане і нечуване «язичіє», однак ми студенти се в найліпшій вірі, як ми тоді мовили, вважали за найкращий «слог» нашої руської мови.

Отже ж, як ми нараз почули чисту рідну нашу бесіду в «Вечерницях», тоді теплим духом повіяло на нас, тоді ми дивувалися, як то можна в нашій бесіді всі хоч би и найвищі гадки красно й докладно виразити, тоді ми полюбили рідну нашу бесіду.

Для того ж то і Федора Заревича мусимо вдячно згадати за те, що він мав відвагу, стати на чолі редакції «Вечерниць» і визвати до борби всю тодішню публічну опінію руську в Галичині.

⁵ Авторитетів.

⁶ Богдан Дідицький (1827–1909) – галицький письменник і політичний діяч-мосвофіл. Редактор газети «Слово» у 1861–1871 роках.

Шкода, що «Вечерниці» виходили лиш 1^{1/2} року. Вину в тім поносять оба її редактори – спершу Федір Заревич, а потім Володимир Шашкевич⁷.

Але що би над міру і їх не обтяжувати, треба от що сказати: конституція австрійська, дана жовтневим дипломом р. 1860, а відтак лютовим дипломом р. 1861, застала нас русинів до життя конституційного, до самоуправи зовсім нездібних. Дарма, що жили тоді люди в певнім згляді в справі народній руській заслужені, як митрополит Григорий Яхимович, як офіціал архієпархії львівської Михайло Куземський, як професор університету Яків Головацький, як автор „Скиту Манявського“ Антін Могильницький, як дуже здібний, хоч впрочім космополіт і великий егоїст, єпископ-суфраган Спиридон Литвинович і другі, ми, русини, не мали тоді ані одного чоловіка, щоб зумів був поставити програму, як належить поступати, щоби розвиток руського народу двигнути, і котрий би станув на чолі народного руського руху.

Інтелігентні русини приходили лишень отілько до свідомости своєї народности, що знали, що вони не-поляки, дарма, що ще в великій часті інтелігентних родин руських помимо того пересвідчення говорено по найбільшій часті по-польськи, а лишень при публічних сходинах або при спільних забавах зачали вживати мови руської. Але

⁷ *Володимир Шашкевич (1839–1885), син поета, о. Маркіяна Шашкевича.*

щоб ті інтелігентні русини знали, що то значить: бути русином, щоби вони знали, що вони мають для здвигнення мас руських зробити, або що би дійсно ті маси в просвіті й добробиті двигали, о тім ледве хто з інтелігентних русинів в тоті часи подумав, а тим менше ледве хто в тім напрямі працював.

В часі настання конституції не було ліпше і між польською публікою в Галичині, дарма, що польська література в остатнім столітті великанськими кроками поступала, дарма, що поляки все мали богатирів – навіть міліонерів, що все, що польське, підпирали, дарма, що польська мова скрізь по всіх інтелігентних домах в Галичині – чи вони були польські чи руські – безперечно панувала. Отже ж, помимо всего того не було поміж польською суспільністю в Галичині в часі надання конституції провідної гадки, як взятися до зміцнення народного польського організму, як взятися до розвитку польського народу.

Вся робота патріотів польських і руських обмежалася в ті часи на тім, що одні і другі убиралися в маніфестаційні народні убрання**, що вигукували, що вони: русини або поляки, що кричали, шуміли і окілько можна було, як то кажуть, добре жили. Роботи реальної, позиточної для загалу руського або польського, мало було.

Такою була тоді і молодіж університетська руська і польська ві Львові, де життє крикливе національне руське і польське найбіль-

ше шуміло; таким було і дневникарство польське ві Львові, котре під проводом Янця Добрянського, сина руського шляхтича-хлопа з Хромогорб у Стрийським повіті, замість розвивати програму, як би то маси польські і руські в Галичині двигнути, і як би з тих мас утворити такі сильні, несхитні, народні, свідомі себе організми, як зробили чехи з чеських мас, корчемною лайкою лаяли русинів, німців і себе, а русинів найбільше за те, що не хотіли бути поляками. Про дневникарство руське нема що говорити, бо «Слово» Богдана Дідицького лише морочило русинам голову так званою обрядовщиною^{***}, котра була альфою і омегою в праці над розвитком руського народу в «Слові»; сам же редактор Богдан Дідицький жив на стороні дуже статечно й спокійно і не брав ніколи участі в подвигах кав'ярняних тодішніх героїв національних і руських ві Львові. А за «Вечерниці» і їх редакторів поговоримо власне.

Отже, свободу конституційну вихиснували русини і поляки в цілім краю, а особливо же ві Львові в той спосіб, що одні і другі, убравшись в народні убрання, йшли на побоевище, де старанним способом воювання герці виправляли, себто, де вигукували, кричали, шуміли, сварилися, а нераз і побилися.

Та громадка русинів, котра брала участь в тих герцях і до котрої належала живійша молодіж університетська руська і молоді літерати й публіцисти руські, що згромадилися коло «Вечерниць»,

назвала себе «старою Січею», буцім-то вони так боронили підупалих, але незатрачених прав руського народу, як колись славні завзяті-запорожці^{****}.

Те гуляще життя молодішої нашої громади з рр. 1861, 1862 й початку 1863 було причиною, що «Вечерниці», котрі спершу мали, як мені Федір Заревич оповідав, 600 пренумерантів, через нерегулярне видавання і через легкoduшність їх редакторів (спершу Федора Заревича, а потому Володимира Шашкевича), в половині 1863 впали.

Помимо того не відмовляю обом тим редакторам, як і їх ровесникам, патріотизму. Вони були горячі патріоти, а молодіж тодішня руська університетська відзначалася тоді взагалі таким горячим руським патріотизмом, що, дай Боже, що би все горів в нашій молодіжній той огонь любови до рідного народу, як у тодішній молодіжній. Згадаю тут лише пару імен тогочасних студентів університету, котрі відтак або своєю ученою або суспільною діяльністю широку славу собі здобули, або яко люди на становищах своїм чистіш характером і громадянськими заслугами високе поважане в товаристві займають, що би оцінити, які перли були межі тодішню молодіжню університетською ві Львові. Ось вона: пок. Корнило Сушкевич, Омелян Партицький, Данило Тяничкевич, Остап Левицький, Кость Горбаль, Юліян Целевич, Олександр Борковський, Григорій Кузьма,

Олександр Слюсарчук і т. д. Коли я восени 1863 записався на університет львівський, багато пізнав я з тої молодой громади; Федора Заревича вже тоді в Львові не було.

Будучи в дуже лихим положенню матеріальнім, виїхав він в скільську верховину, де жив у свого шваґра о. Стефана Михалевича⁸, священника в Головецьку. В тій гарній верховині пізнав я з Федором Заревичем зараз в зимі 1863/4 в домі моїх родичів в Волосянці. Дуже полюбив я єго за єго нічим незрушимий веселий гумор, єго все цікаві дотепи, єго світлий розум і за єго гарний спів; єго першого я почув в моім життю, як він гарно і докладно співав найрізноморднійші народні наші руські співанки; я не міг начудуватися розмаїтій мельодійности тих співів і не міг ся їх наслухати й доконувався тоді, що наша народна музика є то зовсім відрубний музикальний світ від знаної нам музики італьянської, німецької і інчих.

В товаристві такого високого настрою чоловіка, як покійний поет Микола Устиянович, котрий був тоді в скільській верховині священником в Славську, такого горячого патріота-ідеаліста, як звістний поет і артист Корнило Устиянович, і в товаристві інших добрих людей, щирих і любих русинів, пережив я з Федором Заревичем кілька літ в скільській верховині дуже приємно.

⁸ Стефан Михалевич (1821–1897) – парох у Головецьку і Славську на Скільщині. Одружений був із сестрою Федора Заревича Марією (пом. у 1897 р.)

В році 1867 покликав намісник граф Аґенор Ґолуховський Федора Заревича до видавання газети в руській мові, котру на урядові гроші удержував.

Федір Заревич, прибравши собі до помочи людей знаних з своєї здібности й щирого руського патріотизму, як Остапа Левицького, Костя Горбала, Олександра Могильницького (сина Антона), почав видавати «Русь». Метою тої газети було паралізувати вплив «Слова», котре в 1866 р., надіючись, що Росія займе зараз Галичину, скинуло з себе маску, в котрій до того часу ходило і оголосило, що русини а росіяни – то один і той самий нарід.

Знаючи добре, що намісник Ґолуховський, великий ворог народного розвитку русинів, чи вони були русини з партії «Слова» vulgo «москалі», чи вони були русини-народовці, завзяті вороги «русинів-москалів», догадуюся, що граф Ґолуховський бажав, щоби «Русь» була редагована в душі польським. Однак ж Федір Заревич не редагував «Руси» в душі польським, виступав навіть проти системи польської, котру тоді був гр. Ґолуховський заінавгурував в ряді в руській часті Галичини; з того поводу конфісковано «Русь» пару разів; Федір Заревич мав навіть процес прасовий, а граф Ґолуховський, помітивши, що Федір Заревич не той чоловік, якого він шукав, звинув «Русь», котра і року не виходила.

Федір Заревич став відтак урядником при асекурації в Львові. По

кількох літах стративши ту посаду, вернув назад у скільську верховину, де знов жив у свого шваґра о. Михалевича, котрий перенісся із Головецька до Славська.

Але вже не були тоді ті веселі для нас часи, як в роках до 1861. Одні з наших друзів повмирали, другі попереносилися з верховини скільської. Федір Заревич порізнився з своїм шваґром і стратив у него пристановище. Щоби на хліб заробити, став писарем громадським в Славську і заробляв при тім покутною адвокатурою. З того часу датує[ть]ся єго лист з дати Славсько 27./XI. 1873, що він писав до мене на Буковину, де я в Садагорі був судовим ад'юнктом. Кілька літ перед смертею Федора Заревича бачивсь я з ним лише дуже рідко й дуже коротко при нагоді, коли я навідувався часами до моїх родичів у Волосянку. Матеріальне положеннє Заревича ставало чим раз гірше; він покинув писарку громадську в Славську, де не міг вижити й переселився до Сколього, і там перебивався з покутної писарки і терпів недостаток. Тут помер передчасно 12 січня 1879 на запаленнє легких.

Шкода велика того великого а змарнілого таланту!

Підбуж в січні 1889.
Тит Ревакович

Примітки [Тита Реваковича]:

* Тоді вигнали кількох найліпших гімназистів 8-ої кляси, а професор руської мови, священник Гарасимович і господар кляси, професор⁹ Клеми стратили свої посади. Я забув, як мені пок[і]йний] Ф. З. оповідав, за що їх повиганяли, я звідувався у його товаришів: ті не могли мені дати вияснення; але жиє у Стрию адвокат д[окто]р Ілярій Бачинський (русин), котрий – будучи першим в клясі – був тоді враз з Ф. З. і другими вигнаний, – може сказав би він, що то був за «бунт руський».

** Застерігаюся, що би мене не осуджували, і що я противний уживанню народної одежи; я лише виступаю проти того, як патріотизм на народній одежі і починає, і вже на такій і кінчиться.

*** Для не-Галичан виясняю, що під обрядовщиною ми розуміли: «Слово» зачало писати, що наш обряд греко-католицький в Галичині в загалі в Австрії в русинів є попсований латинськими додатками і наставало на то, щоби привернути первісну чистість обряду; напр., щоби не дзвонити під час служби Божої, як є відправа про тайну євхаристії, щоби замикати царські врата, щоби не клякати в церкві під час відправи тайни євхаристії, щоби попи носили рясу, колпак, бороду і вуса і довгі воло[с]ся і т. д. і т. д.

**** Ті часи тої «Січи львівської» повинен би добре описати славний товариш тої Січи, автор «Усієкієніє-ів» [«Утікачів» – пол. (Ред.)], професор реальної школи вп. Остап Левицький в Станиславові, бо він від початку до кінця брав участь в подіях тої Січи. Я ж прошу єго не гніватись за се на мене, що я се пишу; не пишу тому, що би якісь докори комусь робити, але пишу, щоби причинитися хоть трошка до пізнання новійшої нашої історії, а з сего буде корисна наука для будущини. Коли я восени 1863 прийшов з провінції на університет львівський, уже я «Січи» не застав, лише декотрих товаришів, от як двох покійних вже Яновичів, Володимира Бучацького, техніка Н. Михайловича і пр., від котрих я про життє «Січи» дізнався.

⁹ Себто учитель.